

ПРО СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ ТА ПРИКЛАДНОЇ СЕМАСІОЛОГІЇ В УКРАЇНІСТИЦІ

Зеленько Анатолій Степанович,

д-р філол. наук, проф.

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Автор, трактуючи еволюцію мовознавства як зміну лінгвістичних парадигм, прослідковує зміну проблематики мовознавства, вказуючи, що описове мовознавство підсумувало формування буквено-звукового письма й літературної мови, структурна лінгвістика поглибила категоризацію системи мови у синхронії й зробила спробу розв'язати проблематику автоматичного (машинного) перекладу, нарешті когнітивна лінгвістика після невдалих спроб це зробити, зорієнтувала мовознавство в аспекті теоретичному інтуїтивно визначити універсальні мовні одиниці (елементи, універсалії, константи), а у вигляді моделювання – універсальні внутрішньомовні закономірності у процесі аналізу категорій широкозначності, конотації як внутрішньомовні закономірності трансформування номінативних одиниць у парадигматиці в синтагматичні предикативи.

Ключові слова: семасіологія, денотативний компонент, конотативний компонент, модель світу, емотивна сема.

Наука лише для небагатьох вибраних дає задоволення в аспекті етичному і постає засобом задоволення соціологізованої природної зацікавленості-інстинкту. Нині вона усвідомлено спрямовується на посилення ефективності взаємодії людини як анатомо-фізичної істоти з природним середовищем з метою задоволення її соціалізованих природних потреб. Для більшості вона підсвідомо реалізується у повсякденному буденному функціонуванні. Саме надлишки праці стали матеріальною базою для організації і функціонування науки, утримання й підготовки науковців й матеріального забезпечення їх наукової діяльності. Так, описове мовознавство асоціюється з осмисленням прикладних процесів сформування письма (буквено-звукового) й літературної мови, що забезпечило ефективну організацію системи освіти, культури й науки на багато століть.

Структурна лінгвістика зорієтувала, а когнітивна започаткувала розв'язання проблеми автоматизованого перекладу, що бурхливо інтенсифікує освітню й наукову глобалізацію землян. Саме теорія й історія мовознавства мають можливість визначити близькі й віддалені перспективи цієї галузі науки, зважаючи на все зростаючу цивілізаційну глобалізацію землян. Це могли б реалізувати творчі індивідуальності, особливо в гуманітарних галузях, на брак яких вказували ще в радянський період навіть тоталітарно виховані радянські науковці. В одній з розвідок, присвячених академіку М.Я. Марру [Зеленько 2006], нами наголошувалось, що сучасне мовознавство у цілому, а особливо в Україні, фактично не має серед його теоретиків універсальних аналітиків, що бачили б перспективи галузі й здатні були корегувати галузеву науку. Не дивно, що нині це очевидніше стає у фундаментальній науці. На жаль, офіційні державні наукові установи й державні контролюючі органи в Україні, успадкувавши у колишнього СРСР ідеологічний монополізм, поєднавши його нині з недостатньою увагою до науки у цілому, також не сприяють зростанню ролі культури, освіти, науки.

Не претендуючи на роль сучасного оракула у галузі мовознавства, зробимо деякі зауваження з цього приводу. Почнемо з наголошення того, що історію мовознавст-

ва з метою посилення в ньому теоретичної складової ми відтворюємо у вигляді еволюції лінгвістичних парадигм: описової, компаративної, генеративної, структуралізму, генеративізму, функціоналізму, когнітивізму. Зауважимо, що як романтичною мрією було покликано до життя порівняльно-історичне мовознавство, такою ж зухвалою й нетерплячою була заява молодих російських структуралістів про негайне розв'язання теорії і практики автоматичного перекладу. Фіаско з обіцянкою І.О. Мельчука уже в 60-і роки розв'язати проблематику автоматизованого (машинного) перекладу, як і невдача укласти автоматизований тематичний тезаурус російської мови, що обіцяв зробити Ю.М. Караулов у 80-і роки, численні спроби виявити універсальні панхронічні одиниці у системі мови у вигляді чотирьох елементів М.Я. Марра, примітивів А. Вежбицької, констант Ю.С. Степанова, корпускул В.А. Широкова і т.д. змусили мовознавців вдатися до моделювання (точніше реконструкції) внутрішньомовних закономірностей під кутом зору когнітивної лінгвістики. Індуктивно й підсвідомо у процесі моделювання описово здійснюють теоретичний пошук внутрішньомовних закономірностей: на морфемному й словотвірному рівнях українські дослідниці Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко, русистка М.В. Всеволодова – на рівні морфологічному у процесі виявлення взаємодій лексичної й семантичної сполучуваностей на матеріалі окремих частин мови, власне в аспекті морфологічному, український фразеолог В.Д. Ужченко в аспекті синтаксичному на матеріалі регіональної фразеології, а за допомогою комп'ютера в аспекті прикладному це робить український дослідник В.А. Широков.

Ні як не принижуючи їх надзвичайно важливу прискіпливу роботу з фактичним матеріалом, маємо констатувати, що це спроба пізнати закономірності будови і функціонування мови, так би мовити, з позиції сенсуалізму, індуктивно, але без достатнього дедуктивного осмислення повноцінний розвиток науки у будь-якій галузі втрачає смисл.

Нинішнє бачення еволюції науки у синергетичному аспекті, що передбачає виявлення співвідношення визначеності й хаосу, фактично орієнтується в такому аспекті на оперування лише хаосом. У даному випадку констатуємо односторонні спроби виявити глибинні мовні закономірності. Останнім часом у процесі ревізії класичного мовознавства та структуралізму з'явилися дедуктивні, виконані українськими ученими дослідження.

Зауважимо, що у центрі основної проблематики мовознавства було й залишається питання про значення, його різновиди, структуру. Індуктивного аналізу в даному разі явно замало, тому природно, що залучається дедуктивний аналіз названої універсальної лінгвістичної категорії. Когнітивна лінгвістика з її акцентованим антропологізмом та антропоцентризмом у цілому саме на це спрямована, хоч різнобій у постановці проблематики негативно позначається на тім, що когнітивна парадигма не єдина, а представлена кількома різновидами. Справжніх дедуктивістів у вській науці, як правило, небагато. Це стосується й мовознавства, зокрема україністики. Винятком, на нашу думку, постає надзвичайно глибоке теоретичне дослідження С.С. Єрмоленка, який здійснив когнітивну спробу пізнання внутрішньомовних закономірностей предикації. Синтагматизація у повсякденно-побутовій ословесненій моделі світу ним здійснюється на основі аналізу календарних паремій та у худож-

ній моделі світу на основі дослідження поетичного тексту [Єрмоленко 2006]. Як завжди стосовно початкового етапу формування проблематики його надзвичайно цінне дослідження недостатньо категоризаційно структуроване. Це, на нашу думку, починає реалізуватись у процесі виявлення шляхів трансформування парадигматики у синтагматику (встановлених структуралізмом) у процесі аналізу широкозначних слів та основного корегуючого чинника цього процесу – конотативного компонента значення мовних одиниць. Маємо констатувати, що саме визначилися роль і місце у семасіології конотонімів та поетонімів. Поглиблення відомостей про категоризацію системи мови зумовило значний інтерес дослідників до вивчення конотованих шарів лексики (обсценної, лексем в епістолярію та художніх текстах мемуарного циклу, а також власних назв (конотонімів), бо останні утворюються за визначальної ролі почуттєвого семантичного маркера. Окремо сформувались проблематика вивчення ролі конотативно насиченого слова у художньому тексті – так званого поетоніма. Обидві проблеми розв'язуються Є.С. Отіним та В.П. Калінкіним.

Отже, методологією сучасного дослідження, на нашу думку, має слугувати когнітивна лінгвістика, зокрема і її різновид – синергетичний детермінізм. Якщо детермінізм як термін не потребує тлумачення, то з приводу використання прикметника синергетичний відсилаємо читача до посібників, де визначаються принципи синергетики. Не вдаючись у деталі, скажемо, що замість визначеності чинників при детерміністичному поясненні процесу пізнання, синергетичний аналіз опирається на невизначеність факторів, поєднання закономірного й випадкового в аспекті індетермінізму.

Діалектична суперечність між безмежним Всесвітом і можливостями його пізнання (в аспекті ментальному) і дискретністю й обмеженістю його пізнання людиною, зумовлених й потребами, розв'язується втручанням записаних у генетичному кодї емоцій (і почуттів), фіксованих безпосередньо рецепторами органів людського тіла й опосередковано закодованих мовною системою. Уся ця проблематика аналізується не лише мовознавством, семіотикою, але й емологією. Дуже доречним було б уніфікування опису усіх аналізованих сигнальних та знакових систем. Уніфікація може бути досягнута узгодженням їх категоризації. До речі, у сучасному глобалізованому мовознавстві все ще очевидний різнобій у лінгвістичній термінології. Примітивно це долалося укладанням багатомовних лінгвістичних термінологічних словників.

Сутність категоризації у мові розкривається І.В. Дудко такими рядками: "Грамматичні категорії виявляють безпосередній зв'язок з когнітивною діяльністю людини. Підтвердженням цього є існування в реальному світі матеріальних передумов граматичних явищ і їхня здатність виражати позамовну дійсність. Відомо, що виділення частин мови багато і чому має когнітивне підґрунтя, а саме частини мови з притаманними їм граматичними категоріями є "проекціями" у світ мови об'єктів навколишньої дійсності" [Дудко 2008, 231].

Категоризація у будь-якій галузі науки постійно змінюється. Оволодіння будь-якою наукою передбачає засвоєння вченим цієї змінюваної системи категорій. Проте, що це не дається їм просто, свідчить несприйняття визначним українським германістом В.В. Левицьким лінгвістичних категорій фрейму, концепту та всієї лінгвістичної парадигми когнітивної лінгвістики [Левицький 2004, 9]. Якщо несприйняття названих категорій та лінгвістичної парадигми в аспекті загальнотеоретичному де-

якими ученими стає цілком очевидним, то у практиці дослідження – прихованим, хоч не менш безперспективним через штучний синтетизм процесу вивчення значення у мові. Це ілюструємо зокрема посилаючись на статтю П.В. Мацьків [Мацьків 2008]. Так, ознайомлення з розвідкою дає підстави сказати, що автор базується на визнанні категорій дискурсу, на основі якого визначає понятійне поле Бог, а в ньому виділяє п'ять предметно-тематичних груп (священна особа, священна дія, богослужіння, священний предмет, священне місце). З цим можна було б погодитись, але у даному разі виявлено еклектику категорій різних лінгвістичних парадигм (структурної і когнітивної). Очевидно, треба виділити повсякденно-побутову ословеснену, художню, релігійну, наукову моделі світу. У розвідці аналізується не понятійне поле Бог, а концепт Бог. Робиться це на основі текстів художньої літератури. Названий концепт формується на основі взаємодії денотативних (предметних) та конотативних (емотивних) компонентів (як сукупностей сем). Аналіз лексем здійснюється не на основі польового аналізу, а структурно-семантичного шляхом виділенням семи, концепту, моделі, ословесненої релігійної моделі світу. Зважмо, що поняття, понятійне поле може виділитися у науковій моделі світу, концепт – у художній моделі світу, предметно-тематична група – у релігійній. Отже, очевидно, йдеться у П.В. Мацьків про структурно-семантичний аналіз релігійної моделі світу з виділенням у ній предметно-тематичних груп. Лексеми ословесненої релігійної моделі світу, потрапивши у художні твори, утворюють не предметно-тематичну групу (поле) і не понятійне поле, а концепт.

З аналізом категорій конотативності асоціюється науковий доробок російського мовознавця В.А. Шаховського, концепція якого з деякими уточненнями нами сприймається. Вивчення категорії широкозначності в україністиці регенерує посучасному С.С. Терещенко [Терещенко 2008]. Наші уточнення принципів когнітивної парадигми, найперше, стосуються виділення чотирьох моделей світу, заміни в лінгвістичному аналізі мислення свідомістю і т.д. Маємо підкреслити, що саме на визнанні свідомості базується початковий етап первинної категоризації в аспекті когнітивної лінгвістики, яка орієнтує на пошук комплексних чи синтетичних мовно-позамовних одиниць та категорій. Це співпадає з тим періодом у розвитку семасіології, коли увага дослідників значення мовних одиниць і категорій переміщується з денотативного (предметного) на почуттєвий компонент (конотативний) лексичного і взагалі лінгвістичного значення. Під цим кутом зору заслуговує на увагу категоризація емоцій (і виформування на їх основі почуттів) науковцями Волгоградського університету під керівництвом професора В.І. Шаховського.

У літературознавстві парадигматичним (і синтагматичним) елементом у тексті твору постає художній образ, у мовознавстві у системі моделі – категорія, концепт. Відповідно – у художній моделі ним є концепт (етноконцепт). Останні варіюються залежно від конкретної моделі. Уся еволюція лінгвістичних, як і будь-яких інших галузевих парадигм, – то поступове узагальнення й абстрагування їх змісту у процесі заміни закономірностей категоризації позначуваних ним матеріальних предметів, явищ матеріального світу. У зв'язку з дослідженням категорії конотації заслуговує на увагу питання про місце оніма (власної назви) як стрижневого компонента у повсякденно-побутовій моделі світу (її ословесненому варіанті) і поетоніма (пе-

реосмісленого оніма), а також афектоніма у художній моделі світу, власне актуалізується питання про статус оніма і поетоніма: це еквівалент лексико-семантичного поля (концепту) чи лексико-семантичного варіанта (лексеми). Якщо б йшлося про друге, то все зводилося б до аналізу засобу формування концепту – художнього образу у художній моделі світу. Онім, навантажений конотацією у художній моделі світу, лише співвідноситься з позначуваним об'єктом, власне з елементом повсякденно-побутової моделі світу. Нарешті, треба усвідомити, що у повсякденно-побутовій моделі світу у її ословесненому варіанті константами, що обмежують і структурують модель, постають саме оніми. Правда, вони мають також певну варіативність. Але в такому випадку йтиметься вже про їх використання у художній моделі світу. З цього приводу доцільно було б звернутись до аналізу мовної гри, що здійснила Н.В. Мудрова [Мудрова 2008]. Дослідниця обґрунтовано показала, що мовна гра як засіб поетизування власних назв – це засіб формування та виявлення закономірностей мовотворення у художній моделі світу. Синергетичний детермінізм спрямовує нас оперувати свідомістю замість мислення. У свідомості нами виленовуються трьохкомпонентне мислення і структурований почуттєвий компонент. Як і всяка одиниця інформації він бінарний.

Категоризація у мовознавстві повторює опосередковано категоризацію пізнаваного світу, але реалізується вона за своїми внутрішніми закономірностями. Скажімо, трансформація номінативних одиниць у предикативні одиниці категорії відбувається у процесі переходу парадигматизації у синтагматизацію мовних структур. Щойно нами було сказано, що предикатизація як форма синтагматизації реалізується по-різному. Класична модель предикатизації – виділення у предмета-суб'єкта, а пізніше об'єкта динамічної ознаки. Цей спосіб синтагматизації прослідковується О.О. Потебнею. Нині встановлюються інші шляхи явища, категоризація широкозначності різних частин мови, зокрема іменника, займенника, дієслова [Терещенко 2008]. Про синтагматизацію дієслів з розширеною семантикою йдеться у третьому розділі дисертації С.С. Терещенко.

Дослідниця виявила, що у художніх текстах широкозначності слова постають повторними компонентами й, посилаючись на російського дослідника В. Гака, кваліфікує повторну номінацію як різновид синтагматичної [Терещенко 2008, 107]. Справді, слова з розширеною семантикою (факт, діло, справа, робота і т.д.), базовані на узагальненні не видових, а ознак різнотинних денотативів, – це шлях до утворення синтагм синтаксими. До речі, також не викликає сумніву, що парадигматична трансформація видових ознак-сем у родові синтагматичні – також один із способів формування предикативних мовних одиниць-категорій. Адже реченням-судженням постає Вільха, осина, береза, в'яз – то дерева, що зустрічаються у хвойному лісі.

Предикатизація прослідковується й у випадку аналізу фразеологізмів, паремій, художнього дискурсу – в аспекті синтаксичному, при аналізі сполучуваності лексем різних лексико-граматичних розрядів слів – в аспекті морфологічному. Пізнання реального світу, сприйняття його як предметів і явищ, їх взаємозв'язку трансформується в ідеальну модель світу поетапно, поглиблюючись й все більше узагальнюючись й абстрагуючись. На якомусь етапі об'єктивні взаємозв'язки речей, явищ постають взаємозв'язками знаків. У цьому процесі виділяються парадигматичні й витворені на їх

основі синтагматичні, супроводжувані парадигматичними. Розуміння цього процесу, як переконалися щойно, потребує аналізу нині виділених категорій широкозначності й конотації. Між іншим, природно сприймаємо, й думку С.С. Терещенко, що семантика дієслів виражає відношення між предметами, явищами й розкривається, головним чином, через синтагматичні зв'язки [Терещенко 2008, 163].

Маємо визнати, що межа між індуктивними сенсуально орієнтованими дослідженнями класичних традиціоналістів-граматистів і сучасних функціоналістів Є.К. Карпіловської, В.А. Широкова та індуктивістами-раціоналістами, наприклад С.С. Єрмоленком, надзвичайно крихка й умовна. Здається, що других відрізняє від перших, комплексність у виявленні шляхів і рушіїв семантико-предикативних синтагматичних процесів, з одного боку, та посилення на положення фундаментальної науки. Ознайомлення із загальнотеоретичним дослідженням С.С. Єрмоленка [Єрмоленко 2006], переконали, що саме положення Ч.С. Пірса про зумовленість у знака форми змістом є умовою наукового дослідження трансформації парадигматики у синтагматику, визначення категорій широкозначності слів й конотації як рушія зміни мовної системи, а також пошуку інших, крім родо-видових і широкозначності, шляхів перетворення парадигматичних зв'язків мовних одиниць у синтагматичні. А у розвідці "В начале была эмоция" В.І. Шаховський, підсумовуючи здобутки світової й російської емотіології й згадуючи про первинну і вторинну номінацію, визначає початковим компонентом у становленні свідомості й мови (як її важливого універсального засобу вираження) емоцію [Шаховский 1987]. У невеликій розвідці В. Гака, до речі аналізується взаємодія емотивних та предметних сем мовного значення на синтаксичному рівні [Гак 1997].

Під цим кутом зору цілком погоджуємось з В.І. Шаховським, що людина, взаємодіючи з реальним світом, відображає його вибірково за допомогою емоцій, які постають посередником між об'єктивним світом та його відображенням у мові людини [Шаховский 1987]. У даному випадку слід додати, що реалізується це трикомпонентною свідомістю з трикомпонентним мисленням, первинно повно фіксованою звуковою природною мовою. Це нами деталізується у численних розвідках і двох книгах [Зеленько 2004; Зеленько 2005]. В.І. Шаховський на основі визнання єдності раціонального й емоціонального у мисленні (а треба б свідомості) та того, що "будь-яка мовленнєва діяльність емоціональна", аналізує взаємодію предметних й понятійних та конотативних сем (емосем), залучаючи поняття лексичної, семантичної та емотивної валентностей [Шаховский 1984]. Фактично він аналізує вторинну домінантизацію емотивного компонента.

Поглибленіше все сказане розгортається в розвідці автора, що з'явилася у збірнику матеріалів Сімферопольського університету за 2008 рік [Зеленько 2008].

Автор, трактуя еволюцію лінгвістических парадигм, рассматривает изменение проблематики языкознания, указывая, что описательное языкознание подытожило формирование буквенно-звуковой письменности и литературного языка, структурная лингвистика углубила категоризацию системы языка в синхронии и попыталась решить проблему автоматического (машинного) перевода. Когнитивная лингвистика сориентировала языкознание в теоретическом аспекте интуитивно определять универсальные языковые единицы (элементы, универсалии, константы), а в виде моделирования – универсальные внутренние языковые закономерности в процессе ана-

лиза категорій значень, коннотації як внутрішні мовні закономірності трансформованого номінативних одиниць в парадигматиці в синтагматическі предикативи.

Ключевые слова: семасиология, денотативный компонент, коннотативный компонент, модель мира, эмотивная сема.

The author interprets the evolution of the general linguistics as a shift of the linguistic paradigms highlights that the descriptive linguistics summed formation of the literal-sound writing and literary language; structural linguistics extended the categorization of the language system in synchrony and made an attempt to solve the range of problems of the automatic (machinery) translation, finally the cognitive linguistics oriented the general linguistics in the theoretical aspect to define intuitively the universal units in the system of language (elements, language universals, constants) and in the sphere of modeling – universal intralingual regularities in the process of analysis of the categories of meaning, connotations as intralingual regularities of the transformation of the nominative units in paradigmatics into syntagmatical predicative.

Key words: semasiology, denotative component, connotative component, world model, emotive seme.

Література:

1. Гак В.Г. Эмоции и оценки в структуре высказывания и текста / В.Г. Гак // Вестник Московского университета. Сер.9. Филология. – 1997. – № 3. – С. 87–94.
2. Дудко І.В. Дієслівна граматична категоризація у формуванні мовної картини світу / І.В. Дудко // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / [Відп. ред. проф. М.Я. Плющ]. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – 231 с.
3. Єрмоленко С.С. Мовне моделювання дійсності і наукова структура мовних одиниць / Сергій Семенович Єрмоленко. – К., 2006. – 384 с.
4. Зеленько А.С. Проблеми семасіології у філософсько-психологічному осмисленні / Анатолій Степанович Зеленько. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 252 с.
5. Зеленько А.С. Про становлення семасіології у філософсько-психологічному осмисленні: стан і перспективи / Анатолій Степанович Зеленько. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 199 с.
6. Зеленько А.С. До переоцінки загальнотеоретичної спадщини академіка М.Я. Марра / А.С. Зеленько // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. наук. пр., присвячених 100-річчю від дня народж. проф. Стефана Пилиповича Самійленка. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – С. 72–79.
7. Зеленько А.С. Ізоморфізм, когнітивна лінгвістика, синергетика (необхідність використання поняття категорії, концепту, моделі світу, фрейма) / А.С. Зеленько // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – 2008. – № 142. – Т.1. – С. 283–289.
8. Левицький В.В. Квантитативне методи в лінгвістическі / В.В. Левицький. – Черновці: Рута, 2004. – 190 с.
9. Левицький В.В. Семасіологія / В.В. Левицький. – Вінниця: Нова книга, 2006. – 512 с.
10. Мацьків П.В. Особливості функціонування поняттєвого поля Бог у словниково-діахронному дискурсі / П.В. Мацьків // Лінгвістика. Зб. наук. пр. – Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2008. – № 3(15). – С. 127–133.
11. Мудрова Н.В. Мовна гра як засіб поетики власних назв: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук: 10.02.15 "Загальне мовознавство" / Н.В. Мудрова. – Горлівка, 2008. – 18 с.
12. Терещенко С.С. Лексико-семантична парадигма широко значних слів української мови: дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук: 10.02.01 "Українська мова" / С.С. Терещенко. – Дніпропетровськ, 2008. – 164 с.
13. Шаховский В.И. Значение и эмотивная валентность единиц языка и речи / В.И. Шаховский // Вопросы языкознания. – 1984. – № 6. – С. 95–103.
14. Шаховский В.И. Отражение эмоций в семантике слова / В.И. Шаховский // Известия АН СССР. Серия лит-ры и яз. – 1987. – Т. 46. – № 3.